

K SYNTAKTICKÉMU VÝVOJI A PODMÍNKÁM VZNIKU SLOVANSKÝCH SPISOVNÝCH JAZYKŮ

KAREL HORÁLEK (Praha)

V úvodní části svého referátu zdůraznil prof. Horálek, že další pokrok v historickosrovnávacím studiu syntaxe závisí dnes ve větší míře na teoretickém prohloubení pracovního postupu než na shromažďování dalšího materiálu. Zvláště při nářečním výzkumu a při práci na nářečním atlasu se ukázalo, že nelze rozmnožovat počet konkrétních poznatků, nevypracuje-li se plán výzkumu na nových teoretických základech.

Prof. Horálek upozornil především na to, že při zkoumání vývoje jazyka a zvláště vývoje jeho syntaktické stránky je třeba odlišovat změny souvisící s pokrokem myšlení od změn jen variabilních, od „varičního pohybu ve vývoji jazyka“, který vývojem myšlení přímo vysvětlit nemůžeme. Pro toto rozlišování nemáme však dosud vypracovanu spolehlivou metodickou základnu. Referent zdůraznil, že je zde třeba vycházet z principu rovnocennosti jazykových typů a že některé jevy — zejména lexikální a syntaktické — lze vysvětlovat vlivem celkové kulturní situace. V syntaxi to znamená, že na vyšším stupni vývoje se objevují určité kategorie, které nemívá jazyk nesloužící kulturním potřebám. Na příkladu staroslověnštiny a češtiny pak prof. Horálek dokumentoval, že rozdíly mezi kulturní situací v oblasti bulharsko-makedonské a situací na území Čech měly příslušné důsledky při formování spisovné češtiny. Podrobněji se zmínil o jednom jevu, který s tím souvisí, a to o přechodu od vyjadřování participiálního k vyjadřování vedlejšími větami. Toto vystřídání jednoho systému druhým proběhlo podle prof. Horálka povolně a prošlo jistým obdobím krize, odrážejícím se v češtině 13. — 14. století, než nastal stabilní pozvolný vzestup nového systému vyjadřování.

Když se uvádí rozvoj syntaxe ve vztahu s rozvojem myšlení a kultury, musí se nějakým způsobem vysvětlit skutečnost, že staroslověnština, nejstarší spisovný jazyk slovanský, která již v druhé polovině devátého století dosáhla vysokého stupně vyspělosti, stojí právě po této stránce výš než pozdější spisovná ruština a čeština. Staroslověnština má značně ustálené konstrukce složených vět podřadných i souřadných, užívá také podle ustálených pravidel konstrukce polovětné a dělá proto v mnohém dojem nejen spisovného jazyka vyspělého, ale přímo moderního. Spisovná čeština čtrnáctého století, a to i v dobrých textech překladových, je ve srovnání se staroslověnštinou daleko méně důsledná a vyrovnaná hlavně v hypotaxi, dělá prostě dojem jazyka archaičtějšího.

Tato věc bývá zpravidla vysvětlována umělým charakterem staroslověnštiny, její stylisovaností a poměrnou nezávislostí na jazyku mluveném, hlavně v hypotaxi. Tímto způsobem se skutečně hodně vysvětlí, ale přece jen ne všechno. Musíme se nad celou touto problematikou zamýšlet v širších kulturně historických souvislostech. Staroslověnština je vyspělá nejen proto, že se formovala a ustalovala na promyšle-

ných překladech geniálního filologa. V staroslověněštině se obráží nepochybně také vyspělý jazyk lidové slovesnosti jižních Slovanů, kteří se brzy po svém příchodu na Balkán dostali do těsného kulturního společenství s tamějšími starousedlíky, hlavně Řeky. Zatímco vyspělá kultura byzantská začala na balkánské Slovany působit silněji, až když přijali oficiálně křesťanství a hlavně samostatnou církevní organizaci, působení řecké kultury lidové je jistě mnohem staršího data.

Balkánské vlivy kulturní se projevily u jižních Slovanů jistě velmi záhy v ústní slovesnosti a to mělo i své důsledky jazykové. Když se pak začala promyšleně a na základě širokých zkušeností filologických tvořit staroslověnská literatura, využívalo se samozřejmě všech výhod kulturního jazyka ústní slovesnosti. Tento proces usnadňovala okolnost, že nově vznikající literatura nestála k ústní slovesnosti v takovém příkrém protikladu, jako tomu bylo v Čechách ještě o několik století později. Balkánská lidová slovesnost, kterou si jižní Slované v modifikované podobě již v době předkřesťanské začali osvojovat, nebyla zajisté nějakým derivátem oficiální literatury. Uplatňovaly se v ní výrazně i prvky předkřesťanské (ty se ostatně odrážejí v lidové slovesnosti evropských národů až do nové doby), ale to již nebylo považováno za něco závadného a s oficiální ideologií neslučitelného. Toto vydatně napomáhalo prvním slovanským literátům, kteří se chystali k misijní cestě na Moravu a připravovali si překlady základních náboženských textů. Není vyloučeno, že přitom využívali také elementární slovanské literatury náboženské, která se tvořila v oblastech jazykově smíšených, kde jistě záhy kulturní asimilace zasáhla sféru náboženskou ještě dříve, než se postupně křesťanství stalo státní ideologií všech jižních Slovanů.

Situace spisovné češtiny, jež se začala konstituovat někdy v polovině 13. století, byla po této stránce odlišná hlavně pokud jde o poměr k lidové slovesnosti. Elementární náboženská literatura překladová, v níž ještě doznívala staroslověnská tradice, byla v Čechách v této době mnohem významnější, než v prostředí makedonských Slovanů v polovině století devátého. Ústní slovesnost česká byla však v 13. století svým způsobem archaičtější než ústní slovesnost v řecko-slovanském prostředí na Balkáně. Církevní literáti k ní rozhodně měli také kritičtější poměr, a to mělo důsledek i pro proces tvoření spisovné češtiny.

Staroslověněština byla ovšem ve výhodě ve srovnání se spisovnou češtinou 13. až 14. století i proto, že se stala od počátku oficiálním jazykem církve a církev přitom byla institucí státní. Na této věci ještě nic neměnila zvláštní situace v říši Velkomoravské, kde zůstávala spornou otázkou liturgického uplatnění staroslověněštiny.

Celý proces tvoření spisovné češtiny a nejvíce právě ustalování složených větných konstrukcí (zvláště hypotaktických) zpomalovala a různě komplikovala i okolnost, že se v této době čeština dostává do přechodného období vývojového, do období krise. Stará soustava participiálních konstrukcí, která tvořila důležitou složku hlavně kulturního jazyka, dostává se postupně do pohybu a začíná ustupovat konstrukcím větným. Nové prostředky hypotaktické se v staré češtině tvořily nesnadněji, proces

jejich ustalování byl ztížen, protože se dostával do pohybu systém polovětných konstrukcí.

V syntaxi složených a polovětných konstrukcí nespočívá hlavní rozdíl mezi starou a střední češtinou v tom, že by méně dokonalé vyjadřování bylo nahrazeno dokonalším, nýbrž v posunu povahy v podstatě typologické. Důležitá součást gramatického systému slovanského, participiální konstrukce, byla postupně nahrazena novými vyjadřovacími prostředky, a to především novými hypotaktickými konstrukcemi. Ty znala stará čeština již v době předspisovné, spisovný jazyk jich však potřeboval daleko více. Ale proces tvoření těchto nových prostředků byl ztěžován tím, že si typologická přestavba čeština vyžadovala rovněž tvoření nových větných konstrukcí.

České země 13.—14. století stojí již kulturně mnohem výš než Velká Morava,¹ ale proces tvoření a ustalování spisovného jazyka tu probíhal v podmínkách značně odlišných: to se pak svým způsobem zase odrazilo v syntaxi staré češtiny. Staroslověnština je po stránce syntaktické vyspělá a ustálená zajisté i proto, že to byl jazyk církve a zároveň státu. O jejím formování a normování rozhodovaly oficiální instituce, byl to proces řízený odborníky, kteří měli možnost autoritativně rozhodovat jak v otázkách jazykových, tak v otázkách kulturních. Příkladů základních náboženských i právních textů měly normativní charakter a staly se brzy závaznými nejen pro říši Velkomoravskou, ale také pro další slovanské státy.

V docela jiné situaci byla stará čeština v 13.—14. století. Nebyla oficiálním jazykem ani církve ani státu a proces její formace i ustalování měl do značné míry ráz živelný. Pro tvoření a ustalování nových syntaktických prostředků (zvláště hypotaktických) měly i v češtině základní význam překlady, zvláště základních spisů náboženských, ale ty sloužily jen potřebám popularizačním, protože oficiálním jazykem církve (a do značné míry i státní administrativy) zůstávala v této době latina.

---

¹ V 9. století ještě české země (tj. Velkomoravská říše) nedosahovaly kulturně tak vysoko jako slovanské země na Balkáně v čele s Bulharskem. Archeologické objevy posledních let ukazují značnou kulturní vyspělost našich zemí již v 9. století. Bulharsko však stojí v této době mnohem výše. Ukazují to jasně právě archeologická svědectví. Vládnoucí vrstva v Bulharsku již v době před přijetím křesťanství užívala písma, jak je patrné z hojného epigrafického materiálu (vedle nápisů řeckých jsou tu i nápisy protobulharské). Při vykopávkách na Moravě nebyla však dosud zjištěna žádná epigrafika ani z doby cyrilometodějské. Vyspělost materiální kultury v Bulharsku 9. století je dobře patrná také z architektury. Na Moravě byly dosud objeveny jen zbytky kostelů menšího rozměru, v bulharské Přeslavi jsou zachovány zříceniny větších chrámů a také paláců. Feudální Bulharsko přímo navazuje na vyspělou architekturu byzantskou.